

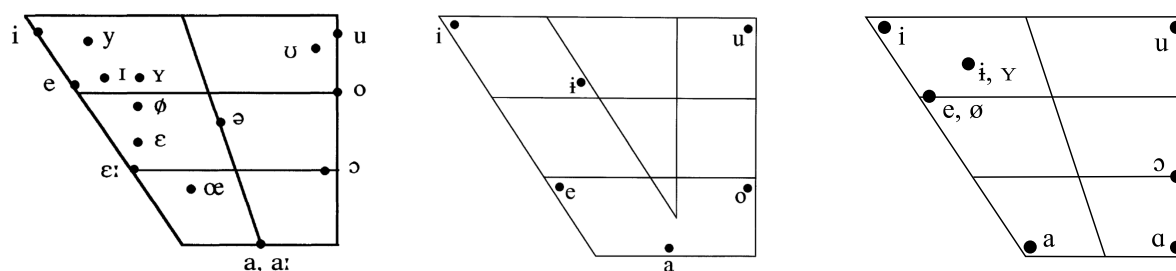
Samogłoski proste (monoftongi) języka hałcnowskiego – cechy widmowe

1. Istniejące opisy

W istniejącej literaturze brak jest opisu akustycznego samogłosek hałcnowskich; nawet tradycyjne opisy impresjonistyczne (czyli „ze słuchu”) są bardzo nieliczne. Opis przedstawiony poniżej jest więc zdecydowanie pierwszym opisem akustycznym.

Z badań Marka Dolatowskiego w ramach niniejszego projektu wynika, że system hałcnowski składa się (w sylabach akcentowanych) z co najmniej siedmiu samogłosek prostych (monoftongów) i dziewięciu samogłosek złożonych (dyftongów). Są to – odpowiednio – /i e a o u y ø/ oraz /ai ei ou eu oi oo oe ie ye/. Jeśli byłby taki w istocie, to w porównaniu ze współczesnym standardowym językiem niemieckim hałcnowski miałby zauważalnie skromniejszy system monoftongów i dużo bogatszy system dyftongów. Również w porównaniu z systemem wilamowskim (twierdzi się nieraz, że „brzmienie” tych dwóch języków jest podobne) byłoby więcej monoftongów, a mniej dyftongów.

Rys. 1. przedstawia tradycyjne czworokąty samogłoskowe dla języka niemieckiego i (dla porównania) polskiego oraz wilamowskiego (z niniejszego projektu).

Rys. 1. Czworokąt samogłoskowe standardowego niemieckiego (po lewej, Kohler 1999: 87), polskiego (w środku, Jassem 2003: 105) i wilamowskiego (po prawej).

2. Charakterystyka ogólna

Dolatowski pozostawia otwartą kwestię istotności iloczasu (długości) oraz napiętości dla kontrastów fonemicznych między samogłoskami hałcnowskimi.

Wśród języków germańskich można wskazać – w pewnym uproszczeniu – dwie skrajne sytuacje jeśli chodzi o współczesne odzwierciedlenie iloczasu samogłosek. W niektórych językach – np. w duńskim – samogłoski długie i krótkie mogą występować „parami”. Dla danej jakości samogłoski może występować samogłoska krótka i długa o bardzo podobnej barwie, np. długie /a/ w *bane* /ba:nə/ i krótkie w *bande* /banə/. W takich przypadkach kontrast faktycznie opiera się na fizycznej długości.

W językach z drugiego końca tego spektrum – najlepsze przykłady to niderlandzki, a zwłaszcza afrikaans – iloczas jako taki nie ma znaczenia kontrastownego, a samogłoski różnią się tylko brzmieniem. Np. kontrast między niderlandzkim /i/ a /i:/ jest podobny do kontrastu w polskim między /i/ a /i:/ (np. w słowach *mi* – *my*): nie opiera się na fizycznej długości, lecz na barwie. Zazwyczaj sytuacja jest taka, że samogłoska historycznie długa jest bardziej „skrajna” czyli peryferyjna (niektórzy używają terminu „napięta”), a samogłoska historycznie krótka – scentralizowana („nienapięta”). Może też być tak, że

samogłoska historycznie długa ulega dyftongizacji: np. historycznie długie /e:/ niderlandzkie przechodzi we współczesnych akcentach zachodniej Holandii w [ei], a w afrikaans przeszło w /iə/.

Większość języków germańskich znajduje się na tym continuum gdzieś pośrodku, tzn. kontrasty między samogłoskami opierają się zarówno na jakości (barwie), jak i iloczasię; przy tym iloczas może być wykorzystywany alofonicznie (tzn. nie do realizacji opozycji fonemicznych). Należy tu np. standardowy współczesny język niemiecki.

Gdyby każdy z proponowanych powyżej monoftongów hałcnowskich w rzeczywistości odpowiadał dwóm fonemom (z których jeden byłby długi lub „napięty”, a drugi – krótki lub „nienapięty”), otrzymalibyśmy system prawie identyczny z systemem standardowego niemieckiego (por. Rys. 1). Gdyby jednak wszystkie monoftongi wykazywały brak takiego rozróżnienia, mielibyśmy do czynienia z systemem nawet prostszym niż w afrikaans. Pomiar cech widmowych samogłosek może częściowo pomóc w rozstrzygnięciu tej kwestii.

3. Metodologia pomiarów

Wśród nagrań sporządzonych na potrzeby projektu *Dziedzictwo językowe Rzeczypospolitej* znajduje się zestaw wypowiedzi jednego mówcy hałcnowskiego. Na podstawie transkrypcji częściowo fonemicznej (patrz Tabela 1) oznaczono w programie Praat wszystkie nadające się do analizy samogłoski proste występujące w sylabach akcentowanych znajdujących się w odległości co najmniej dwóch sylab od końca frazy intonacyjnej. Następnie dokonano pomiaru częstotliwości pierwszych dwóch formantów każdej samogłoski w połowie jej długości. Otrzymane w ten sposób dane wyrażone w hercach (bez normalizacji) przedstawione są poniżej w postaci standardowych wykresów zależności formantu pierwszego (F1) od drugiego (F2). Orientacja wykresów (początek układu w prawym górnym rogu, F1 na osi pionowej) odpowiada tradycyjnemu czworokątowi samogłoskowemu. Wykresy można więc (z pewnymi zastrzeżeniami) interpretować tak, że samogłoski przymknięte znajdują się u góry, a otwarte na dole; przednie po lewej, a tylne – po prawej. Więcej informacji wprowadzających na temat akustycznego opisu samogłosek można znaleźć w osobnym pliku na portalu projektu.

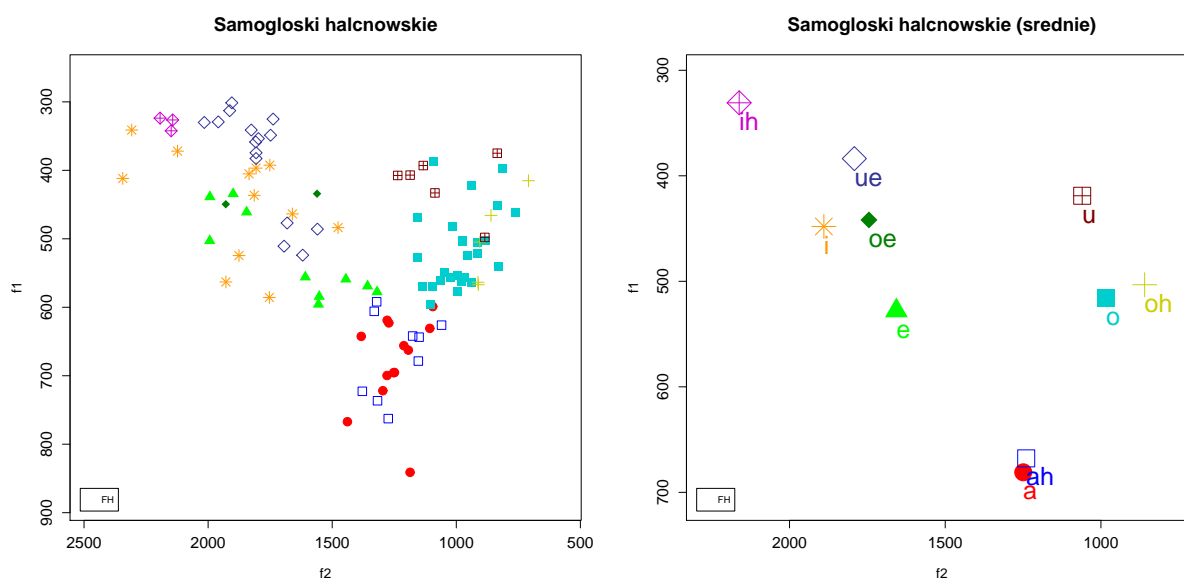
Tabela 1. System transkrypcyjny wykorzystany w badaniu.

Proponowany fonem	Transkrypcja
/i/	<i>
/i/ wzdłużone	<ih>
/y/	<ü>
/e/	<e>
/ø/	<ö>
/a/	<a>
/a/ wzdłużone	<ah>
/o/	<o>
/o/ wzdłużone	<oh>
/u/	<u>

4. Wyniki

Mówca FH to mężczyzna w wieku lat 81. Nagranie wykorzystane do analizy zawierało mowę spontaniczną – krótkie monologi na różne tematy, np. elementów ubioru czy życia towarzyskiego w Hałcnowie. Układ samogłosek jest ogólnie zgodny z opisem M. Dolatowskiego.

Wydaje się, że wykonane pomiary częściowo potwierdzają hipotezę o występowaniu rozróżnienia barwy (napiętości?) wewnątrz co najmniej trzech postulowanych fonemów: /i/, /e/ i /y/. We wszystkich trzech przypadkach na wykresie obrazującym pomiary pojedynczych samogłosek (Rys. 2, po lewej) widać po dwie grupy punktów. (Oczywiście wykres przedstawiający wartości średnie – po prawej – ze swej natury maskuje ten podział.) W przypadku /ø/ jest zbyt mało pomiarów, by wysnuwać jakiegokolwiek wnioski. Podobne rozróżnienie wewnątrz /o/ i /u/ jest zaznaczone dużo słabiej (a może nie występuje w ogóle). Co ciekawe, głoski oznaczone w zastosowanej transkrypcji jako <ah> i <oh> (czyli z postulowanym wzdłużeniem) nie wydają się znacząco różnić widmowo od odpowiadających im głosek bez wzdłużenia. Natomiast <ih> zajmuje obszar podobny do „napiętego” /i/. Charakter zebranych danych nie pozwala na określenie, czy sam iloczys (długość) może mieć znaczenie dystynktywne.

Rys. 2. Samogłoski hałcnowskie u mówcy FH.
Po lewej pojedyncze pomiary, po prawej – średnie dla poszczególnych samogłosek.
Konwencje transkrypcji: /y/ = ue; /ø/ = oe.

Tabela 2 ilustruje podział /i y e/ na grupę „napiętą” [i y e] i „nienapiętą” [ɪ ʏ ɛ] wg słów.

Niestety zebrane dane nie wystarczają do jednoznacznego określenia charakteru tego zjawiska. Można postawić co najmniej trzy hipotezy. Po pierwsze, rozróżnienie to może mieć charakter fonemiczny (dystynktywny, pozwalający na rozróżnianie słów w wymowie), podobnie jak np. w standardowej odmianie języka niemieckiego. Do stwierdzenia, czy jest tak w istocie, potrzebne byłyby tzw. pary minimalne (typu *bitten* – *bieten* w niemieckim). Można jednak stwierdzić, że w takim przypadku dystrybucja poszczególnych fonemów byłaby nieco inna niż w niemieckim czy niderlandzkim. Z Tabeli 2 widać, że słowa występujące w niemieckim z samogłoską peryferyalną (np. *spielt*, *Fabrik*) mają samogłoskę scentralizowaną w hałcnowskim (*schpilt*, *fabrik*) i odwrotnie (niemieckie *mussten* i hałcnowskie *müsta*). Pewnym utrudnieniem jest to, że w niektórych przypadkach (np. *müsta*) wrażenie słuchowe pasuje bardziej do samogłoski „nienapiętej”.

Tabela 2. „Napięte” i „nienapięte” /i y e/ wg słów.

Napięte (peryferalne)	Nienapięte (scentralizowane)
/i/	
[i]: <i>ginga</i> ‘szli’, <i>nimant</i> ‘nikt’ (× 2)	[ɪ]: <i>milich</i> ‘mleko’, <i>vinter</i> ‘zima’, <i>aizenfabrik</i> ‘huta żelaza’, <i>tuXfabrik</i> ‘tkalnia’ (× 2), <i>tuchfabrika</i> ‘tkalnia’, <i>schpilt</i> ‘gra (PRS.3SG)’, <i>tsimer</i> ‘pokój’, <i>schprit</i> ‘spirytus’
[i:]: <i>hihner</i> ‘kury’, <i>lihder</i> ‘pieśni’ (× 2)	
/y/	
[y]: <i>kü</i> ‘krowa’, <i>güt</i> ‘dobry’, <i>müsta</i> ‘musieli/musieliśmy’, <i>tüchfabrika</i> ¹ ‘tkalnia’, <i>hüt</i> ‘kapelusz’, <i>füs</i> ‘noga’ (× 3), <i>müzik</i> ‘muzyka’ (× 2), <i>bezüch</i> ‘odwiedziny’	[ʏ]: <i>Bülts</i> ‘Bielsko’ (× 3), <i>schüsel</i> ‘miska’
/e/	
[e]: <i>eta</i> ‘teraz’ (× 2), <i>teh</i> ‘herbata’, <i>ne</i> ‘nie’	[ɛ]: <i>eltere</i> ‘starsi’, <i>hemdrok</i> ‘hemdrock’, <i>hemt</i> ‘koszula’, <i>vest</i> ‘kamizelka’ (× 2), <i>tsfe</i> ‘dwa’

Po drugie może to być proces alofoniczny (zależny od pozycji dźwięku w słowie i nie skutkujący kontrastem fonemicznym). Za swego rodzaju poszlaki można uznać artykulacje takie, jak [i] w *ginga* (przed spółgłoską nosową podniesienie samogłoski jest procesem typowym) czy [ɪ] w *schpilt* (centralizacja przed „ciemnym” [ʃ] jest również typowa). Do rozstrzygnięcia tej kwestii potrzebna byłaby dużo większa próbka mowy, pozwalająca na kilkaset pomiarów.

Te dwie hipotezy można jednak zbadać w dalszych studiach.

Po trzecie zaobserwowana wariantywność może mieć charakter indywidualny, właściwy dla tego tylko mówcy. Ze względu na znikomą liczbę mówców hałcnowskiego stwierdzenie, czy jest tak istotnie, byłoby bardzo trudne.

Dodatkową komplikacją jest długotrwały kontakt hałcnowskiego z polskim i kompletna trójjęzyczność wszystkich mówców (hałcnowski, niemiecki i polski, przy dominacji polskiego). Można więc rozważyć nawet czwartą hipotezę – o dobrej korelacji systemu monoftongów z systemem niemieckim z niesystematycznymi zaburzeniami wskutek kontaktu z polskim (gdzie system samogłoskowy jest dużo prostszy).

¹ Wyraz ‘tkalnia’ jest używany przez informatorów w kilku różnych wariantach, m.in.: *tüchfabrika* (mn.), *tuXfabrik*, *tuchfabrika* (mn.).

5. Przykłady

Głoska	Ortografia	Tłumaczenie	Audio
ih [i]	li h der	‘pieśni’	
i [i]	ni m ant	‘nikt’	
i [i]	sch p ilt	‘gra’	
i [i]	vi n ter	‘zima’	
y [y]	tü h fabrika	‘fabryki włókiennicze’	
y [y]	sch ü sel	‘miska’	
e [e]	et a	‘teraz’	
e [ɛ]	hem d rok	‘koszula’	
ah [a]	ferka h fta	‘sprzedawali’	
a [a]	al d e	‘stary’	
oh [ɔ]	ko h la	‘węgiel’	
o [ɔ]	ko m a	‘przychodzą’	
u [u]	pu t er	‘masło’	

6. Źródła

Jassem, Wiktor (2003). „Polish”. *Journal of the International Phonetic Association* 33(1): 103–107.

Kohler, Klaus (1999). „German”. *Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge: Cambridge University Press. 86–89.

Opracowanie:

Jarosław Weckwerth

Wydział Anglistyki

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

wjarek@wa.amu.edu.pl